

Türkçede Şahıs ve İşaret Zamirlerinin Yönelme Hâlindeki Genişlemeler

Leylâ Karahan*

Özet

Tarihî lehçelerde ve bugünkü bazı lehçelerde zamirlerin yönelme hâli, ya +(G)A eki ile, ya da +(G)Ar ve +(G)An ekleri ile yapılır. +(G)An eki bugün sadece birkaç lehçede kullanılmaktadır. Bu bildiride, +(G)Ar ve +(G)An ekinin hangi lehçelerde, nasıl kullanıldığı anlatılmakta ve r, n ünsüzlerinin kaynağı konusundaki görüşler tartışılmaktadır. Bu eklerin yapısı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bazı araştırmacılar bu yapının kısalma, bazıları da genişleme yoluyla ortaya çıktığı görüşündedir. Bu bildiride çeşitli görüşlere yer verilecek ve +(G)Ar ekinin, +(G)A ekinden genişlemiş olduğu örnek ve delillerle gösterilmeye çalışılacaktır. Ayrıca r ve n morfeplerinin pekiştirme fonksiyonu üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: zamirler, yönelme hâli eki, yön gösterme hâli eki, +(G)Ar

Abstract

+(G)A, +(G)Ar and +(G)An suffixes are used for dative case of pronouns in historical dialects and also in some present dialects. +(G)An suffixes is used only a few dialects today. This study aims to explain in which dialects, and how +(G)Ar and +(G)An suffixes are used, and discusses the origins of r, n consonants in these suffixes. There are various claims on the structure of +(G)Ar and +(G)An suffixes. Some researchers think that these structures are derived from the shortening process, while some others think that it is due to the widening. In this paper different point of views will be presented, and it will be demonstrated by means of instances and evidences that +(G)Ar suffix is derived from +(G)A suffix, as a result of a widening process. Besides, strengthening function of r and n morphemes will be emphasized. Key words: pronouns, dative suffix, directive suffix, +(G)Ar

Türk dilinin her döneminde isimlerle isim değerinde olan zamirlerin çekimi ve bunların başka kelimelerle ilişkisi büyük ölçüde paralellik göstermiştir. Bazı kullanımlarda ortaya çıkan farklılıklar zamir ve isimlerin ayrı birer kelime kategorisi teşkil etmelerinden kaynaklanmaktadır. Zamirler, isimleri temsil eden kelimelerdir. Ancak kavramların gerçek karşılıkları olmaması, zamirlerin eklerle ve başka kelimelerle ilişkisini de etkilemiştir. Meselâ zamirler bazı çekim edatlarına ekli bağlanırken isimlerle aynı çekim edatları arasındaki ilişki

Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Öğretim Üyesi, leylakarahan@yahoo.com

eksiz sağlanır. *Ali için* ve *onun için* yapıları arasındaki fark, *Ali* isminin *çin* edatına eksiz bağlanması, *o* zamirinin ise aynı edata *+nun* eki ile bağlanmasıdır. İsimlerin aksine zamirlerin yapım ekleri ile kullanılışı sınırlıdır. *Benlik*, *bencil*, *bencileyin* gibi zamirden türemiş kelimelerin sayısı fazla değildir. İsimlerle zamirler arasındaki bir fark da hâl ekleriyle çekimleri sırasında görülür. Bu bildirinin konusu bazı zamirlerin yönelme hâli çekimlerinde ortaya çıkan, isimlere göre farklı yapılarıdır.

İşaret zamirlerinin -seyrek olarak şahıs zamirlerinin- yönelme hâli, tarihî ve bugünkü lehçelerde ses yapısı bakımından -isimlere göre- çeşitlilik gösterir. Bu çeşitlilik, araştırmacılar tarafından farklı farklı yorumlanmaktadır.

ol/o, *bu* ve *ben*, *sen* zamirlerinin yönelme hâli, iki değişik yapı ile karşımıza çıkar:

1. Yönelme hâli eki *+(G)A*'nın korunduğu *buña*, *muña*, *muna*, *buna*, *aña*, *ana*, *ona* ve *baña*, *beñe*, *bana*, *bene*, *saña*, *señe*, *sana*, *sene* gibi olağan şekiller.

Türkçenin hemen her döneminde görülen bu şekillerdeki değişmeler, zamir ve *+(G)A* yönelme hâli eki sınırları dışına çıkmaz. Dönem ve lehçelere göre *g* bazen düşmüş, bazen de zamirlerin ünlü ve ünsüz yapıları çekim sırasında değişmiştir.

2. Yönelme hâli ekinin sonunda *r* ve *n* ünsüzlerinin bulunduğu *buñar*, *muñar*, *munar*, *bañar*, *mañar*, *buğan*, *oğan*, *mağan*, *sağan* gibi sıra dışı şekiller.

r'li şekiller hem tarihî hem de bugünkü lehçelerde görülür. *n*'liler ise bugün birkaç lehçede kullanılmaktadır. Araştırmacılar tarafından bu yapı "yön gösterme hâli" olarak da kabul edilir.

r'li zamirler bakımından Türk dilinin tarihî dönemlerinin görünüşü şöyledir:

Köktürkçeyi temsil eden metinlerin sayıca az olması, bu şekillerin kullanım sıklığı konusunda bir fikir vermemektedir. Köktürk yazıtlarında *añar* 3 yerde geçer, *aña*, *muña* ve *muñar* şekilleri yoktur (Tekin, 2003: 122-123; Erdal, 2004: 200).

Añar körü biliñ. KT, G,11, BK K 8

Añar adınç(ç)ıg bark yarat(t)urdum. KT, G, 12

Añar adınç(ç)ıg bark yaratı(d)dım. BK K 1 (Tekin, 2003: 123)

M. Erdal, *añar* şeklinin daha çok Mani metinlerinde geçtiğine, Budist metinlerinde *añar* ve *aña*'nın kullanımında belli bir düzenin olmadığına işaret eder ve *r*'siz şekillerin geç Uygur metinlerinde görüldüğünü belirtir (2004: 200). Meselâ İyi ve Kötü Prens Öyküsü'nde (Hamilton, 1998), Üç İtigsizler'de (Barutçu, 1998) *r*'li şekiller görülmez. Altun Yaruk'ta *añar* 2 yerde geçer; *muñar* yoktur; daha çok *aña* ve *muña* kullanılır:

Añar körti. Añar yakın kelserler (Kaya, 1994:160, 167).

Karahanlı Türkçesinde ise Uygur Türkçesinin aksine *r*'li şekiller fazladır. Kutadgu Bilig'de 7 *aña*'ya karşılık 180 *añar* vardır (Arat, 1979b: 342).

Añar açtı ay toldı köñli közi

Añar eymenür ay bilge tetig (Arat, 1979a: 65, 95).

Aynı eserde *muña* 3 yerde geçerken, *muñar* kelimesi 89 yerde geçmektedir (Arat, 1979b: 318).

Muñar meñzer emdi bu beyt ay büğü

Yava kıldı isiz tiriglik muñar (Arat, 1979a: 352, 356).

Kutadgu Bilig'de *ben* ve *sen* zamirlerinin yönelme hâli çekimlerinde de *r*'li şekiller kullanılmıştır. Ancak bunların sayısı azdır. Eserde *maña* 316, *mañar* 6; *saña* 386, *sañar* 6 defa geçer (Arat, 1979b: 318, 390).

Okır emdi altmış mañar kel tiyü

Cefa kılssa ötrü yaraşur sañar (Arat, 1979a: 51, 317).

Divanü Lügati't-Türk'te *aña*'dan çok *añar* kullanılmaktadır. Eserde *muña* yoktur, *muñar* vardır (Atalay, 1986: 25, 415).

Harezm-Kıpçak Türkçesinde *r*'li şekiller fazladır. Bu dönem metinlerinde *ol* ve *bu* zamirlerinin yönelme hâli, *aña* ve *muña* ve genellikle *añar*, *agar*, *anar*, *aar* ve *muña*, *muñar*, *munar* şeklinde *r*'lidir (Karamanlıoğlu, 1994: 84, 86). Mûinü'l-l Mürid'de *añar* 11, *aña* 8

defa kullanılmıştır. *muñar* ise *muña* zamirine göre daha az geçer (Toparlı –Argunşah, 2008: 199, 241).

Galib bolsa biri añar yüz urur

Açılsa kaçan kim muñar ma'rifet (Toparlı –Argunşah, 2008: 143)

Nehcü'l-Ferâdis'te de *añar* çok kullanılmıştır. Eserde 59 *aña*'ya karşılık 75 *añar* bulunmaktadır; *muñar* yoktur (Ata, 1998: 326-327).

Anıñ saçını körüp taş añar meyl kılur (Eckmann, 1995: 50).

Harezmi-Kıpçak döneminin diğer eserlerinden farklı olarak Mukaddimetü'l- Edeb'de *añar* çok az kullanılmıştır; *muñar* ise yoktur (Yüce, 1993: 88).

Azın azın tegdi añar (habar) (Yüce, 1993: 71).

Çağatay Türkçesinde ve Eski Anadolu Türkçesinde *r*'li şekiller görülmez (Eckmann, 1988: 83; Timurtaş, 1981: 83, 84).

r'li şekiller bakımında bugünkü Türk lehçelerinin görünüşü ise şöyledir:

Zamirlerin *r*'li çekimleri bugün şu birkaç lehçede kullanılmaktadır: Kumuk Türkçesi “*buğar, oğar, şuğar, şoğar*”, Altay Türkçesi “*mınaar, onoor*”, Hakas Türkçesi “*puzar*”, Tuva Türkçesi “*mınaar, inaar*” (Ercilasun vd., 2007a: 983, 1038, 1109 1183), Karay Türkçesi “*anar, bunar, uşpunar işte buna*” (Kocaoğlu, 2006: 19-20). Bu şekiller Karaçay bölgesinin Duvut vadisinde konuşulan ağızlarında ve Malkar bölgesindeki Çerek ağzında da kullanılır. + (G)Ar ekinin, Kumuk Türkçesinde *ne* zamiri ile de kullanılması ilgi çekicidir: +ger “*neger*” (*neye*) (Ercilasun vd., 2007a: 908, 978). Saha Türkçesinde zamirlerin değil iyelik ekli isimlerin yönelme hâli +(g)Ar ekiyle yapılı: *apar(atıma), akar (atına), atıgar (atına), appıtıgar(atımıza), akkıtıgar (atınıza), attarıgar (atlarına)* (Kirişçioğlu, 1999: 79). Bu çekimi herhalde iyelik-zamir ilişkisi ile açıklamak gerekir.

Yönelme hâlindeki zamirlerin *n*'li şekilleri bugün şu lehçelerde kullanılmaktadır:

Kazak Türkçesinde *bugan, sogan, ogan, mağan, sağan, oğan*, Karakalpak Türkçesinde *buğan, soğan, oğan, usığan(şuna), anağan(ona), mağan, sağan* (Ercilasun vd., 2007: 458, 579; Öner, 1998: 141).

Doğu Anadolu Bölgesindeki bazı ağızlarda zamirlerin yönelme hâli çekimi *n*'lidir: *sahan, bahan, saan, baan, oan, sağan, oğan* (Karahan, 1996a: 35).

İşaret zamiri *ol/o, bu* ve nadiren *ben, sen* şahıs zamirlerinin *r*'li çekimindeki *r* ünsüzünün kaynağı konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. J. Hamilton, yönelme hâli eki +*GA*'yı “eklemek, bitştirmek, üst üste yığmak” anlamına gelen *ka-* fiilinden getirir ve *mañar, sañar* şekillerini *men-garu* ve *sen-garu*'nun kısalmış biçimleri olarak açıklar. Ona göre bu fiilin *-r-* faktitif ve *-u* zarf-fiil ekli *karu* şeklinden ünlü düşmesi ile +*gAr* eki meydana gelmiştir (1998: 76). Benzer bir açıklama da P. Kuznetsov ve K. Karimov tarafından yapılmıştır. P. Kuznetsov, yönelme hâli ekini *kör-* fiili ile ilişkilendirir. Bu fiilin zarf-fiil şekli olan *körü*'den +*GArU* eki, aynı fiilin 2. şahıs emir şeklinden de +*KAr* eki ortaya çıkmış ve daha sonra *r* ünsüzü düşmüştür P. Kuznetsov, yazısında K. Karimov'un bu konu hakkındaki düşüncelerine de yer verir. Karimov'a göre yönelme hâli eki +*GA*, “bakmak” anlamındaki *kara-* fiilinin *karayu* zarf-fiil şeklinden kısalma yoluyla oluşmuştur. Dolayısıyla, +*GAr* eki de bu zarf-fiilden kısalmıştır (1997: 234, 236). Türkçede yön gösterme eklerinin kaynağı konusunda bir yazısı bulunan John A. Erickson, +*GArU* ekinin, +*GA* eki ile *er-* fiilinin zarf-fiil şekli olan *erü*'nün birleşmesinden meydana geldiği görüşündedir. Ekle ilgili bu yazıda +*GAr* ekinden söz edilmemiştir (2002: 409). R. R. Arat, A.v. Gabain'in Alttürkische Grammatik'teki *r*'li ve *r*'siz örnekler arasında bir anlam farkı olmadığı şeklindeki kaydına şüpheyle bakar. “Hiçbir zaruret olmadan aynı metinde yan yana kullanılmış olmasını tasavvur etmek güçtür, *añar* şeklinin de bir cihet mefhumu ihtiva edip etmediği araştırılmalıdır” ifadesi onun bu *r* ünsüzünü bir yön ekiyle ilişkilendirdiğini düşündürmektedir (Arat, 1992: 135). M. Erdal, +*GArU* ekinin, +*gAr-* isimden fiil yapma eki ile *-U* zarf-fiil ekinin birleşmesinden meydana gelmiş olabileceğini belirtir. Ona göre +*GAr* eki, bu kalıplaşmış zarf-fiilden “contamination” yoluyla ortaya çıkmış olabilir. Erdal, *añar, muñar* şekillerinin *aña* ve *muña*'ya göre daha eski olduğu ve muhtemelen *mañar, sañar* şekillerinin, işaret zamiri *añar*'a analogi ile oluştuğu görüşündedir. M. Erdal *añar* şeklinin “directive” olmadığını, çünkü “directive” ekinin son ünlüsünü hiçbir zaman kaybetmediğini, bunun kanıtının da Tonyukuk Yazıtı'nda *añar* ve *añaru* şekillerinin birlikte kullanılması olduğunu belirtir (2004: 18, 177, 200).

A. B. Ercilasun, +*GarU* yön ekindeki +*rU*'yu ayrı bir morfem olarak düşünür. Ona göre +*rU* eki, *uru* çekim edatından “kontraksiyon” yoluyla ortaya çıkmış bir şekildir (*ortusiņa uru* > *ortusiņaru*) ve *uru* edatı da *ur-* fiilinin kalıplaşmış gerundium şekli olmalıdır (2007b: 95). Bu açıklamada +*Gar* ekinden söz edilmemiştir. W. Bang, Kırgız Türkçesindeki *sayan* (*sana*) kelimesi ile Uygur Türkçesindeki *añar* (*ona*) kelimesini karşılaştırarak *n*'nin kuvvetlendirici bir yön gösterme-yönelme hâli etkisi yapabileceğini belirtir (1996: 46). Bu açıklamaya dayanarak, W. Bang'ın *r* ünsüzünü de bir türeme ses kabul ettiği –ihtiyatla– söylenebilir.

r'li, ve *n*'li şekillerin kaynağı konusundaki belirsizlik böyle yapıların gramerlerde yer aldıkları bölümleri de etkilemiştir. Meselâ T. Tekin *saņa*, *añar* gibi şekilleri “verme-bulunma durumu”, *aņaru*, *baņaru* kelimelerini de “yönelme durumu” başlığı altında inceler (2003 , 119- 123). N.Yüce, *añar* kelimesini “*ona*, *ol'un datifi*” olarak açıklar (1993: 88). R. Toparlı-M. Argunşah, Mûinü'l-Mürid'de *muņar*'ı “yön durumu”, *muņa*'yı da “yönelme durumu” başlığı altına almıştır (2008:70). A. B. Ercilasun'un redaktörlüğünde hazırlanan Türk Lehçeleri Grameri'nde de *r* ve *n*'li zamirler, bazen yönelme, bazen de yön gösterme başlığında değerlendirilmiştir (Ercilasun vd., 2007a).

Farklı görüş ve uygulamalar, bu yapılarla ilgili tereddütleri göstermektedir. Zamirlerin yönelme hâli çekimindeki *r* ve *n*'li ekler, acaba başka bir morfemden mi kısalmıştır, yoksa bunlar +(G)*A* ekinin genişlemesiyle mi oluşmuştur?

Bu bildiride, zamirlerin *r* ve *n*'li yönelme hâli çekimlerinin bir kısalma değil, bir genişleme olarak değerlendirilmesi gerektiği, dolayısıyla *r* ve *n* ünsüzlerinin birer pekiştirici morfem oldukları şeklindeki görüşümü ve bunun gerekçelerini sunmak istiyorum:

1. Tarihî lehçelerde yönelme hâlindeki *ol/o*, *bu*, *ben*, *sen* zamirlerinin *r*'li ve *r*'siz şekilleri, aynı metinlerde ve aynı anlamlarda kullanılmıştır.

A. von Gabain, Eski Türkçede *muņar* ve *muņa* ile *añar* ve *aņa*'nın aynı metinde ve aynı anlamda kullanıldığını belirtir (1995: 67,68).

Mukaddimetü'l-Edeb'de *aņa* ve *añar*, aynı söz dizisi içinde *teg-* fiilinin tamlayıcısı olarak yer alır:

Yırakdın tegdi aņa sav, tegdi añar yavuk tüştiler (Yüce 1993, 74).

Nehcü'l-Ferâdis'te, *aña* ve *añar* zamirlerinin aynı fiilin tamlayıcısı olarak birbirinin yerine kullanılması da konuyla ilgili dikkat çekici bir veridir.

Ali aña suw bermegey - Abu Bekr añar suw bermegey

Aña aydılar - Añar aydı (Eckmann, 1995: 47, 51, 134).

Bu örneklerden $+(G)A$ ve $+(G)Ar$ eki arasında anlam farkı olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla *r* morfemi anlam değiştirici değildir.

2. Bazı eserlerin bir nüshasında *r*'li geçen zamir, diğer nüsha veya nüshalarda *r*'sizdir:

Meselâ Kutadgu Bilig'de “*Küçün tıdماغay men aña birdim erk*” mısraındaki *aña* kelimesi Viyana ve Mısır nüshasında *añar*'dır. “*Ajunda negü bar aña yok otı*” mısraındaki *aña* kelimesi Viyana nüshasında *añar* şeklindedir. “*Mañar asgı tegsün añar yarı yok*” mısraındaki *mañar*, Mısır nüshasında *maña*; “*Mañar kelme sen men barayın tilep*” mısraındaki *mañar*, Viyana ve Mısır nüshalarında *maña*'dır (Arat, 1979a).

Atebetü'l-Hakâyık nüshaları arasında da bu bakımdan fark vardır. Arat, *r*'li ve *r*'siz şekillerin karışık olarak kullanıldığını ve sayılarının da nüshalara göre değiştiğini belirtir. Bir nüshada *añar* olan kelime başka bir nüshanın aynı mısraında *aña* olabilmektedir (Arat, 1992: 135).

Nüshalardaki bu durum, *r*'li ve *r*'siz şekiller arasında anlam farkı bulunmaması ile açıklanabilir.

3. Tarihî metinlerde *aña* ile *añar* arasında anlam farkı olmamasına karşılık *añar* ile *añar*u kelimeleri arasında fark vardır. Meselâ Köktürk Yazıtlarındaki şu cümlede geçen *añar*u kelimesi “*ona*” anlamında değil “*ona karşı*” anlamındadır:

*Añar*u sülämäsär kaçan (n)äñ ärsär ol bizni...ölürtäçi-k-ök (Tekin, 2003: 123).

T. Tekin'in “*bana*” şeklinde açıkladığı *Bö(g)ü kagan banaru ança yıdmuş* cümlesindeki *banaru* kelimesini “*bana doğru*” diye açıklamak da mümkündür (2003: 119). Nitekim A.v. Gabain, Eski Türkçede geçen *sanaru* kelimesini “*sana, sana doğru*” şeklinde açıklamıştır (1995: 66).

Aᅇaru, Mukaddimetü'l-Edeb'de iki yerde *berü* kelimesi ile birlikte geçer ve bu iki kelime “*oraya buraya*” anlamlarında kullanılır:

Aᅇaru berü elti (Yüce, 1993: 79).

Dede Korkut'ta “*Yönin aᅇaru sağrısın erine döndürür*” cümlesinde geçen *aᅇaru*, “öte, öteye” anlamındadır (Ergin 1989: 77).

Arat, “Türkçede Cihet Mefhumu ve Bunun ile İlgili Tabirler” makalesinde, *+(G)ArU* ekli yön kelimeleri verirken, *+(G)Ar* ekli hiç örnek vermemiştir (Arat, 1987:180-203). Bu makalede geçen *sıᅇar* kelimesinin herhalde bu ekle ilgisi yoktur.

4. Bugün işlekliliğini kaybetmiş olan yön gösterme eki (directive) *+(G)ArU*, tarihî metinlerde sadece isimlerle değil, *aᅇaru*, *baᅇaru* örneklerinde olduğu gibi zamirlerle de kullanılmıştır. *+(G)Ar* eki ise sadece zamirlere eklenmiştir. İsimlerin *+(G)Ar* ekli çekimi yoktur.

Bütün bu kullanım özelliklerinden, *r* ve *n* morfemlerinin bu yapılarda anlam değiştirici olmadığı anlaşılmaktadır. Türkçede anlam değiştirici olmayan morfemlerin görevi belirtme/pekiştirmedir. Anlamı zayıflayan kökler, vurgu isteyen kelimeler çeşitli morfemlerle pekiştirilir. Zamirlerin yönelme hâlindeki *r* ve *n* ünsüzü de, birer pekiştirici unsurdur.

r ve *n* morfemleri, Türkçenin çeşitli dönemlerinde bazı morfemlerin sonunda pekiştirici bir unsur olarak yer alır. Bunlardan biri emir kipinin teklik 2. şahsında kullanılan *-gIr* ve *-gIn* ekidir. Bilindięi gibi Genel Türkçede teklik 2. şahıs emir kipi, eksiz yapılıdır. Emri pekiştirmek üzere bu şahıslarda bazen *-gIl*, *-gIn*, *-gIr* ekleri kullanılır. Köktürkçede ve Uygur Türkçesinde bu ek, genellikle *-gIl* (Gabain 1988: 79), Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde *-gIl* ve *-gIn* (Ercilasun 1984: 141, Karamanlıoğlu 1994: 118-119, Eckmann1996: 100), Türkmen, Özbek, Kırgız Türkçelerinde *-gIn*, Yeni Uygur Türkçesinde *-Gıl*, Karakalpak Türkçesinde daha çok ağızlarda *-gIn*, *-gIl* ve *-gIr*, Kumuk Türkçesinde -N. K. Dmitriyev'e göre- daha ziyade alkış, kargış vb. dileklerde *-gIn* ve *-gIr* (Ercilasun vd., 2007: 274, 332, 386, 520, 590, 991)'dır. Ortak *-gI* morfemi *l*, *n*, *r* ünsüzleriyle genişleyerek tarihî lehçelerle bugünkü bazı lehçelerin emir pekiştiricisi hâline gelmiştir. Bu eklerdeki *r* de *l* ve *n* gibi bir pekiştirici unsurdur.

Dede Korkut'ta “*elâ, karışık renk, alaca*” anlamlarındaki “*ala*” kelimesinin “*alan*” ve “*alar*” şekilleri de son derece ilgi çekicidir. *r* ve *n* ile genişlemiş bu kelimeler “*alan sabah, alar taş, alar sabah*” tamlamaları içinde ve “*ala*” ile aynı anlamda kullanılmaktadır (Ergin 1989: 21-10, 105-5, 145-12). Bu iki örnek de *r* ve *n*'nin pekiştirme işlevini gösteren önemli tanıklardır.

İçinde *r* ünsüzünün bulunduğu bir başka ek, özellikle renk isimlerine gelen ve benzerlik ifade eden *+(I)mtIr* ve *+(I)ljIr* ekleridir: Özbek Türkçesi: *akımtir (beyazımsı), qarämtir (karamsı)* Nogay Türkçesi: *ağıljır (beyazca), kögiljir (mavimsi)*. Benzer eklerde de *r* ünsüzü bazı lehçelerde *l, t, m, k* ünsüzleri ile nöbetleşmektedir: Özbek Türkçesi: *särgımtıl (sarımsı)*, Tatar Türkçesi: *kızgılt (kızılca), karalcım(karaca), açkılt (acımsı)*, Başkurt Türkçesi: *kızgılt (kızıl)*, Altay Türkçesi: *karamtıık (karamsı)* (Ercilasun vd., 2007: 301, 630, 712, 763, 1021).

r ünsüzünün pekiştirme işlevini, yansıma kelimelerin *hışır, tıkar, fışır, çıtır* gibi genişlemiş biçimlerinde ve bugün bazı lehçelerde işlek olarak kullanılan *sezgir (hassas), bilgir (bilgili), ötkir (keskin)* örneklerindeki *-GIr* fiilden isim yapma ekinde de bulmak mümkündür. VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'nda sunduğum “*Zarf-fiil Eklerinde Genişleme Eğilimi ve -sA(r) Ekinin Yapısı*” başlıklı bildiriye, *-sAr* ekinin yapısındaki benzer genişlemeye, delilleriyle temas etmiştim (Karahan, 2008).

n ünsüzü de çeşitli morfemlerin sonunda belirtme-pekiştirme işleviyle yer alır. Ercilasun'a göre *n*, şahıs zamirlerinde pekiştirme veya belirtme görevi yapar (2007b: 342). Dede Korkut'ta geçen *ala+n* kelimesinden ve *-GIr* emir pekiştiricisinden daha önce söz etmiştik. Edat grupları, söz diziminde sıfat ve zarf olarak kullanılır. Zarf ve sıfatlar, vurgu isteyen dil birimleri oldukları için çeşitli lehçe ve ağızlarda bazı çekim edatları *n* ünsüzüyle genişlemiştir. *Tegi+n/deği+n, birle+n, ile+n, bigi+n, kibi+n* (Hacıeminoğlu, 1974: III-IV), *taban* (Ercilasun vd., 2007a: 732, 795). İşlevleri dolayısıyla zarf-fiil eklerinin bir kısmı da çeşitli lehçe ve ağızlarda *n* morfemiyle genişlemiştir: *vurunca+n, dikinceki+n, gelirkene+n, kestikce+n* (Karahan, 1996b: 212, 214, 218, 224).

Neden isimlerin değil, zamirlerin yönelme hâli pekiştirilmiştir?

Zamirlerin varlıkların gerçek karşılıkları olmaması, onların başka kelimelerle ilişkisini de etkilemiştir. Meselâ Türkçede isimler, *için, gibi, ile* edatlarına eksiz bağlanırken, zamirlerin

bağlantısı hep ekle olmaktadır. “*Onun için, anı için, anı için*” gibi örnekler, zamirlerin isimlerden farklı olarak *+ni* ve *+niş* gibi belirtici morfemlere ihtiyaç duyduğunu gösterir. O hâlde isimlerle zamirlerin yönelme hâli çekimleri arasındaki fark da şaşırtıcı değildir.

Pekiştirme morfemi neden zamirlerin yükleme, bulunma, ayrılma hâllerinde değil de yönelme hâlinde kullanılmıştır? Bu durum, “yönelme” ve “yön” kavramlarının pekiştirilmeye ihtiyaç duyan kavramlar olmasından ileri gelebilir mi? *İleri, beri yukarı* gibi yön bildiren isimlerin Çağatay Türkçesindeki *ilgerirek, yokarırak* (Sel, 2007: 572), Türkmen Türkçesindeki *ilerik, berik* (Biray, 1999: 232) şekilleri, bu sorunun cevabı için uygun örnekler olabilir. Bir başka delil, Karahanlı Türkçesinde geçen *añar togrı ve añar utru* (Sel, 2007: 575) edat gruplarıdır. Türkçede isimler ve zamirler yön bildiren edatlara eksiz veya *+(G)A* eki ile bağlanır. Bağlantıda *+(G)ArU* yön eki kullanılmaz. Bu örneklerde ise *+(G)Ar* eki vardır. O hâlde bu ek *+(G)ArU* ile değil *+(G)A* ile ilgilidir.

Sonuç:

1. Şahıs ve işaret zamirlerinin yönelme hâli, hem zamirlerin niteliğine hem de “yönelme” işlevine bağlı olarak çeşitli lehçelerde ses yapısı bakımından -isimlere göre- çeşitlilik göstermektedir.
2. Zamirlerin yönelme hâli çekimlerindeki *r* ve *n*'li şekiller bazı lehçelerin karakteristik özelliğidir. Tarihî lehçelerde sadece *r*'li, bugünkü lehçelerde *r*'li ve *n*'li şekiller kullanılmıştır.
3. *Ol* işaret/şahıs zamiri, konuşan, dinleyen ve yakında bulunanlar dışındaki kavramları karşıladığı için kullanım alanı geniştir. Bundan dolayı *añar*, şekli daha fazla, *muñar*, *mañar* ve *sañar* şekilleri daha az kullanılmıştır.
4. *+(G)Ar* eki, *+(G)ArU* yön ekinin kısaltmış şekli değildir. *+(G)A* yönelme hâli ekinin *r* pekiştirme morfemiyle genişlemiş şeklidir. Bazı lehçe ve ağızlarda *r*'nin yerini *n* morfemi almıştır.
5. *+(G)Ar* eki isimlerle kullanılmaz. *+(G)Ar* ve *+(G)ArU* ekleri arasında bir ilişki olsaydı *+(G)Ar* ekinin isimlere de gelmesi gerekirdi.

KAYNAKLAR:

- ARAT, Reşit Rahmeti. (1979a). Kutadgu Bilig- I. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAT, Reşit Rahmeti. (1979b). Kutadgu Bilig- III. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ARAT, Reşit Rahmeti. (1992). Atebetü'l-Hakayık. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATA, Aysu. (1998). Nehcü'l-Feradis-III. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATALAY, Besim (1986). Divanü Lügati't-Türk-IV. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BANG, W. (1996). Köktürkçeden Osmanlıcaya, Çev. Tahsin Aktaş. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BARUTÇU-ÖZÖNDER, Sema (1998). Üç İtigsizler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- BİRAY, Himmet. (1999). Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GABAİN, A.von. (1995) Eski Türkçenin Grameri. Çev. Mehmet Akalın. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ECKMANN, Janos. (1988). Çağatayca El Kitabı, Çev. Günay Karaağaç. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ECKMANN, Janos. (1995) Nehcü'l-Feradis, Haz.: Semih Tezcan, Hamza Zülfikar. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (1984). Kutadgu Bilig Grameri-Fiil Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet B. vd. (2007a). Türk Lehçeleri Grameri. Ankara: Akçağ Yayınları
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2007b) Makaleler. Haz: Ekrem Arıkoğlu Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERDAL, Marcel. (2004). A Grammar of Old Turkic. Boston: Brill. Leiden.
- ERGİN, Muharrem. (1989). Dede Korkut Kitabı-I. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERİCKSON, John A. (2002). On The Origin Of The Directive Case In Turkic, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung, Volume 55(4), 403-411
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin. (1974). Türk Dilinde Edatlar. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- HAMİLTON, James R. (1998). İyi ve Kötü Prens Öyküsü. Çev: Vedat Köken. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARAHAN, Leylâ. (1996a). Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARAHAN, Leylâ. (1996b). “Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf-fiil Ekleri”.Türk Kültürü Araştırmaları-1994, 205-236
- KARAHAN, Leylâ. (2008). “Zarf-fiil Eklerinde Genişleme Eğilimi ve –sA(r) Ekinin Yapısı”, VI. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı, 20-25 Ekim 2008. Ankara.
- KARAMANLIOĞLU, Ali F. (1994). Kıpçak Türkçesi Grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KAYA, Ceval. (1994). Uygurca Altun Yaruk. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- KİRİŞÇİOĞLU, Fatih. (1999). Saha Türkçesi Grameri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KOCAOĞLU, Timur. (2006). Karay, The Trakai Dialect. Lincom Europa.
- KUZNETSOV, Petro İ. (1997). “Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair”. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten-95, 193-262.
- ÖNER, Mustafa. (1998). Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SEL, Güsel. (2007). Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri. Ankara: Akçağ Yayınları.
- TEKİN, Talat. (2003). Orhon Türkçesi Grameri. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- TİMURTAŞ, Faruk K. (1981). Eski Türkiye Türkçesi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- TOPARLI, R.- ARGUNŞAH, M. (2008). Mûinü'l-Mürid. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UYGUR, Ceyhun V. (2001). Karakalpak Türkçesi Grameri. Denizli: Bilal Ofset.
- YÜCE, Nuri. (1993). Mukaddimetü'l-Edeb. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.